

Від життя до історичного роману: спроба лінгвістичного аналізу

У лінгвістичному аспекті специфіка створення й сприйняття художнього тексту історичної тематики привертає увагу з двох причин, безпосередньо пов'язаних із самим принципом історичності художньої оповіді: 1) співвідношення реальної історії і творчого вимислу, об'єктивних історичних фактів і подій й творчо-суб'єктивного їх висвітлення; 2) історично-мовленнєва стилізація, що сприяє досягненню в історичному романі так званого «ефекту присутності», відтворює типові ознаки «колериту епохи».

В українській літературі історична художня оповідь, історично-мовленнєва стилізація художнього тексту ствердилася на народно-поетичній основі (українські пісні, думи, казки), літописній («Повість временних літ», козацькі літописи), церковнослов'янській (біблійні, житійні тексти тощо), літературі періоду Київської Русі («Слово о полку Ігоревім» та інші) основі. Саме в напрямку наслідування давніх традицій та через їх творчий розвиток відбувалось становлення художнього дискурсу української романістики ХІХ – ХХІ ст. У системі цього дискурсу важливу роль відіграє двоплановість художнього слова (внутрішня і зовнішня форма слова) як засобу творення тексту й засобу його сприйняття, визначена О. Потебнею.

У ракурсі першої визначеної причини плідним видається дослідження житійно-повістєвої літератури як джерел історичного роману.

Житійно-повістєва література, як надрукована, так і рукописна, була і є нескінченним джерелом для історичної художньої прози. Довести це ми б хотіли на прикладі житій перших князів-християн Ольги та Володимира. Їхні житія та романи про них пов'язані не лише сюжетом, а й мовним матеріалом.

Найдавніші житія Ольги і Володимира датуються ХІ – ХІІ ст. Це невеликі проложні житія, складені на основі літописних та агіографічних оповідань, які характеризуються повною відсутністю світського елемента в сюжеті та мові, тому що писані церковнослов'янською мовою за усталеними релігійними канонами.

Основними складовими композиції церковного житія були:

- розповідь про народження і дитинство святої особи;

- оповідь про зріле життя та діяння. Все її життя – подвиг задля слави Христа;

- урочистий опис смерті, який дуже важливий, адже це відхід у вічне життя або страдницька смерть подвижника за віру;

- оповідь про чудеса після смерті;

- розмірковування про велич Бога та похвала святому.

Канони агіографічного жанру вироблялися поступово завдяки багатовіковому розвитку, тому природним є те, що агіографи Київської Русі дотримувалися вироблених у Візантії зразків. Але з плином часу житія змінювались, розширювались і докорінно перероблялись, наслідком чого

була зміна викладу та зміна мови. Вкраплювались не лише світські елементи сюжету, а й риси живої мови.

Говорити про авторство, авторську манеру оповіді, авторський стиль у перших відомих житіях та їхніх редакціях складно. Життя переписувались і перероблялись хаотично кількома переписувачами або редакторами одночасно. Проте до XVII – початку XVIII ст. поняття авторства стабілізувалось, про що свідчить індивідуальна повістєва манера кожного окремо взятого житія, його авторська мова, особливі сюжетні нюанси і народно-поетичні, фольклорні мотиви. Всі ці елементи тісно врастають у тканину церковної повісті.

Життя, навіть канонічні, були чи не єдиним жанром літератури для повсякденного читання, своєрідною художньою белетристикою. Перероблені житія, із новими перипетіями, пригодами, світовими сюжетами перетворювались в улюблений і популярний предмет для читання. Саме це і спонукало авторів до створення нових цікавих і близьких читачеві за мовою і сюжетом редакцій.

За працями М.Серебрянського [Н.Серебрянский “Древнерусские княжие жития”. – М.,1915] розвиток літературних обробок постає у певній послідовності. Так у житії Ольги ця послідовність має такий вигляд:

- давня церковна повість XII ст. Цей оригінал дуже довго копіювався;
- літописна розповідь про Ольгу в Іпатіївському, Лаврентіївському та Новгородському літописах. Тут уперше трапляються вставки усних народних переказів;

- шістнадцять пергаментних прологів XII – XV ст., у яких житіє Ольги є абсолютно новим твором, із багатьма новими сюжетними лініями. Сюжет і мова теж не пов’язані з церковною повістю;

- “Похвала княгині Ольги, како креститься и добре пожива по заповіді Господни”, 1414 р., із Мусін-Погодінського збірника;

- житіє зі “Степенной книги” другої половини XVII ст. Тут вчені, говорячи про авторство, приписують “Степенную книгу” відомому священнику Сильвестру. Саме ним підписаний Погодінський рукопис №744.

Житіє Володимира також має кілька обробок:

- давній церковний оригінал XII ст., який довго копіювався;
- “Новая южнорусская редакция жития князя Владимира” XIV ст., згадувана О.Шахматовим;

- прологове житіє Володимира у списках XVIII ст. з великою кількістю романтичних додатків;

- версії житія в Густинському літописі (1671 р.), “Синописі” (1680 р.), у обробці І.Галятовського (к. XVII – поч. XVIII ст.), Дмитра Туптала (1689 – 1705), Феофана Прокоповича (драма “Владимир” (1705 р.)).

Така послідовність обробок показує повільне крокування від канонічної церковної оповіді до цікавої романтичної повісті, яка постає перед читачем із другої частини рукописного збірника житій та повістей Києво-Печерської лаври к. XVII – поч. XVIII ст. Наприклад, у житії Ольги знаходимо детальний опис залицяння Ігоря, сватання до неї грецького царя, розповідь у

подробицях про вбивство чоловіка Ольги; а у житті князя Володимира – чимало подробиць одруження з рабиною.

Саме ці сюжетні лінії характеризуються найбільшим струменем живої розмовної мови в описі: народною вимовою, власне українською та діалектною лексикою (*рядовичі, закупи, воєводи* – назви осіб; *древляни, тіверці* – назви племен; *кліть, скитниця, дитинець, городище* – назви будівель; *корчага, опашень, корзно* – назви побуту; *зарев, ревун* – назви місяців), запозиченнями з польської (*трафтовать*), живомовні родові закінчення іменників, короткі форми прикметників, прості дієслівні форми, заміна дієприкметників підрядними реченнями. У таких уривках спостерігається цілковите зниження стилю від книжного до розмовного, що підтверджує тенденцію формування нової української літературної мови на живомовній народній основі. В оригінальних, авторських сюжетних уривках, а згодом і в усьому житті струмінь живої народної мови збільшується. Питома вага цього струменя зростає з віддаленням предмета оповіді від справ віри, в міру наближення до світського змісту. Посилення світських елементів стало доброю підставою для споріднення життя з історичною белетристикою та поступового його відходу від традицій церковної оповіді і перетворення на цікаву повість, а пізніше і на роман.

Що ж до другої визначеної у вступі проблеми, то загальні принципи історично мовленнєвої стилізації сучасних історичних романів у процесі їх творчого втілення в індивідуально-авторській системі художнього мовлення, художнього твору зумовлюють широке залучення різноманітного лексичного матеріалу, який дозволяє адекватно передати «стиль епохи». Загальновідомо, що в історичному русі лексичних шарів найбільш жваві процеси відбуваються у напрямку від активного фонду через пасивний в інертний [Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. – К., 1992. – С. 356]. У випадку використання історизмів та різноманітних архаїзмів у тексті сучасного історичного твору, як того вимагає стиль жанру, відбуваються зворотні явища: авторська активізація історичної лексики.

Найпростіший спосіб – заміна архаїзму сучасним словом (*существо* – внутрішня природа – замінено на *сутність* – слово-витвір ХХ ст. (Ю. Мушкетик, «Гетьманський скарб»). С. Скляренко, Р. Іваниченко, які пишуть про віддалені часи Київської Русі, вдаються до прийому актуалізації через словники незрозумілих слів, укладені в кінці книги. Цей спосіб знали і давньоукраїнські книжники, які писали глоси – пояснення незрозумілих слів на берегах рукописів, і староукраїнські книжники, які додавали до своїх книжниць «Лексикони трудних слів». (*Схола* від гр. *schola*, що означало «дозвілля», «місце для навчання» – *школа* (Р. Іваниченко, «Гнів Перуна»)).

Одним з найбільш частотних способів такої активізації є фонетична адаптація архаїзмів до вимог сучасної української мови. Подібної адаптації зазнало слово *жАжель* зі значенням «ланцюг». Маємо тут справу з застарілим словом, що не засвоїлося українською мовою, а засвідчене тільки в найдавніших текстах релігійного походження [Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. – СПб., 1893 – 1912. – Т.1. – С.380]. У романі Р. Іваниченко

воно вжито з закономірним українським [і] в новому закритому складі – *жажіль*, хоча, звісно, в такому вигляді раніше не зафіксоване.

У історичних романах спостерігається і «реетимологізація» слів, тобто введення лексеми до нової лексичної, «етимологічної» парадигми шляхом її зближення зі співзвучними елементами [Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. – К., 1992. – С. 356 - 358]. Такої зміни, на нашу думку, зазнала лесема *твердь*. Це старослов'янська семантична калька з грецької мови, що означала «тверде тіло, опора» [Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. – СПб., 1893 – 1912. – Т.1. – С.380], яка активно існувала у староукраїнській мові як астрономічний термін і означала «небо, небосхил». З часом термін вийшов з ужитку, і слово почало усвідомлюватись як мотивоване питомим прикметником *твердий*, а тому виникла можливість вживати його в контекстах на зразок: *Навіть коли гасне надія, коли під ногами хитається земна твердь* ... (С. Скларенко, «Княгиня і рабиня»). Словник української мови фіксує тільки сполучення *небесна твердь* [Словник української мови: В 11 т. – К., 1970 – 1980. – Т. X. – С. 49 - 50].

Цікавий, художньо та естетично виправданий спосіб активізації архаїчної лексики – це авторські етимології, тобто пояснення мотивації малозрозумілих слів через прояснення для читача наукової етимології цих слів. Наприклад, у Ю Мушкетика: *У мене залягла на серці мжа, як у тому таємничому Замглаї, найтемнішому лісі, звідки вибігає і плине під Чернігів річка Стрижень* («Гетьманський скарб»). Тут зближення топоніма *Замглай* із лексемою *мжа* «мжичка, імжа» цілком закономірне, тому що *мгла* і *мжа* – етимологічно споріднені [Етимологічний словник української мови: В 7 т. – К., 1982 – 1989. – Т. 3. – С. 456], і топонім етимологізується як «ліс, заповнений імлюю».

Класичний приклад хибної етимології – це зближення імені літописної *Либеді* з номеном *лебідь*. Р. Іваниченко, використовуючи цей прийом, вводить у текст свого роману «Гнів Перуна» розповідь про загибель Либеді і її перетворення на лебедя. Цікаво, що ця етимологія зафіксована і в монументі, що тепер височить над Дніпром, і свого часу зазнала справедливої критики етимологів (О. Трубачов). Насправді ж назва лебедя мотивується кольором його забарвлення, а ім'я Либеді походить від того ж кореня, що й рос. Улыбаться, і може бути тлумачено як «усміхнена». Втрата українською мовою мотивуючого кореня змусила і авторку роману, і скульптора шукати спорідненості імені князівни з загальноживаними словами.

Отже, специфіка жанру вимагає від авторів глибокого знання історії мови та свідомого ставлення до використання глибинних її шарів. Певна річ, дозування архаїзмів та історизмів – це справа глибоко індивідуальна, а їх роль у історико-мовленнєвій стилізації незаперечна.